

บทคัดย่อ

บทละครเรื่องรามเกียรติ์ และบทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมร : กับความสัมพันธ์วรรณคดีการแสดงไทย-กัมพูชา

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย-เขมร พ.ศ. 2325-2403 ซึ่งศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีการแสดงของไทย-เขมร ในช่วง พ.ศ. 2325-2403 จากการศึกษาพบว่า บทละครเรื่องรามเกียรติ์ภาษาเขมร และบทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมรน่าจะแปรไปจากบทละครภาษาไทยโดยตรง เนื่องจากเมื่อนำบทละครเรื่องรามเกียรติ์ภาษาเขมร (ผู้กที่ 75-80) มาเปรียบเทียบกับบทละครเรื่องรามเกียรติ์ของไทย พบว่า รามเกียรติ์ไทยที่มีเรื่องราวใกล้เคียงกับรามเกียรติ์เขมรภาค 2 ได้แก่ บทละครเรื่องรามเกียรติ์ฉบับพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทั้งเนื้อเรื่องตรงกันโดยตลอด จนอาจกล่าวได้ว่า เขมรน่าจะแปรบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ไปเป็นภาษาเขมร ซึ่งสามารถเห็นได้ว่ามีความตรงกันบทต่อบท เช่นเดียวกับบทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมร เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พบว่า มีเนื้อความตรงกันแทบทุกบท และตรงกันบทต่อบท แม้จะมีคำไม่ตรงกันบ้าง นอกจากนี้ยังมีลักษณะร่วมกันทั้งในด้านรูปแบบคำประพันธ์ และเพลงหน้าพาทย์ที่นำมาใช้ประกอบการแสดงด้วย

Abstract

Relationships between Early Thai and Khmer Plays

This article is a part of the research '*The Relation between Thai and Khmer Literature during 2325–2403 B.E.*' which aims to study the literary relationship between Thai and Khmer plays, between 2325–2403 B.E. From studying books 75–80 in the play **Riem Ker** (Ramayana in the Khmer version) and the play **Inao** (Khmer version) we can see that they were possibly translated from Thai plays. To compare **Riem Ker** with **Ramakien** (Ramayana in the Thai version), composed by King Rama I, there are some similarities both in the story line and in the wording. Additionally, the verses and songs from **Inao** (Khmer version) and **Inao** (Thai version), composed by King Rama II, are also alike. Thus, this scholar concludes that **Riem Ker** and **Inao** (Khmer versions) were influenced by the Thai plays **Ramakien** and **Inao**.

บทละครเรื่องรามเกียรติ์ และบทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมร : กับความสัมพันธ์วรรณคดีการแสดงไทย-กัมพูชา*

ดร.ศานติ ภัคดีคำ**

บทนำ

วรรณคดีการแสดงในสมัยกรุงศรีอยุธยา น่าจะมีความสัมพันธ์กับวรรณคดีการแสดงของเขมรสมัยเมืองพระนครและสมัยหลังพระนคร โดยวรรณคดีการแสดงประเภท “*คำพากย์*” ที่น่าจะส่งอิทธิพลต่อราชสำนักกรุงศรีอยุธยา ก่อให้เกิดการแสดงต่างๆ ขึ้นหลายประเภทคือ การแสดงหนังใหญ่และโขน ดังปรากฏหลักฐานจากบทพากย์รามเกียรติ์ภาษาเขมร ซึ่งน่าจะมีความเก่าแก่ถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นน่าจะส่งอิทธิพลต่อการแต่งวรรณคดีการแสดงของไทยในเวลานั้นไม่มากก็น้อย นอกจากนี้วรรณคดีไทยหลายเรื่องในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น น่าจะมีความสัมพันธ์กับวรรณคดีเขมรในยุคนั้นอย่างเห็นได้ชัดเช่น อนิรุทธคำฉันท์ หรือแม้กระทั่งคำพากย์รามเกียรติ์ฉบับภาษาไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา

อย่างไรก็ตามในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ความนิยมวรรณคดีการแสดงในราชสำนักมีการเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากในยุคนี้นับยุคที่การแสดงประเภท “*ละคร*” เข้ามามีบทบาทที่สำคัญมากขึ้นในการแสดงของราชสำนัก จนเกิดการแบ่งแยกอย่างเด็ดขาดเป็น “*ละครใน*” กับ “*ละครนอก*” และส่งอิทธิพลมายัง “*ละครใน*” ใน

*บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย-เขมร พ.ศ. 2325-2403 / The Relation between Thai and Khmer Literature during 2325-2403 B.E. ที่ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ของคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประจำปี พ.ศ. 2547

**อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาเขมร ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนถือกันว่า “ละครใน” เป็นเครื่องราชูปโภคอย่างหนึ่งซึ่งจะมีได้เฉพาะพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น เมื่อพระราชวงศ์ในราชสำนักกัมพูชาเข้ามาประทับในกรุงรัตนโกสินทร์ ความนิยมละครในราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์ก็น่าจะส่งอิทธิพลไม่น้อยต่อพระราชวงศ์กัมพูชาเหล่านั้น

ดังนั้นเมื่อพระราชวงศ์กัมพูชาได้กลับไปอภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินกัมพูชา จึงได้ริเริ่มการละครในราชสำนักกัมพูชาขึ้นโดยได้ครูจากกรุงเทพฯ ตั้งแต่สมเด็จพระอุทัยราชา (นักองค์จันทน์) โดยได้ครูละครนอกออกไปในสมัยรัชกาลที่ 1 ต่อมาสมเด็จพระศรีวิกรม์รามา (พระองค์ด้วง) ได้ครูละครของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ซึ่งนำไปด้วยเมื่อไปขัตตาทัพที่เมืองอุดงค์มีชัยให้ฝึกหัด จึงได้มีละครในที่กรุงกัมพูชาตั้งแต่นั้น¹

ส่วนสมเด็จพระนโรดม (พระองค์ราชาวดี) ได้ครูละครจากคณะของเจ้าจอมมารดาเอม ละครพระองค์เจ้าดวงประภา และละครพระองค์เจ้าสิงหนาทบ้างไปทำการฝึกหัดให้ ดังสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ในหนังสือนิราศนครวัดว่า

“ละครหลวงครั้งสมเด็จพระนโรดมเล่นแต่ภาษาไทยอย่างเดียว มาถึงครั้งพระศรีสวัสดิ์ก็โปรดเล่นละคร ได้ละครของสมเด็จพระนโรดม ประสมโรงเล่นต่อกันบ้าง หัดขึ้นใหม่บ้าง แต่เล่นทั้งภาษาไทยและภาษาเขมร...ละครหลวงกรุงกัมพูชาเล่นทั้งละครในและละครนอก เรื่องที่เล่นก็ชอบเล่นอย่างละครในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เรื่องอิเหนา เป็นต้น จนเรื่องพระอภัยมณีก็เล่น...”²

ดังนั้นบทละครในที่ใช้ในการแสดงละครเขมรเหล่านี้ แรกเริ่มเดิมทีจึงเป็นบทละครในที่ได้มาจากราชสำนักกรุงเทพฯ เป็นภาษาไทย ต่อเมื่อภายหลังจึงมีการแปลบทละครเหล่านี้เป็นภาษาเขมร วรรณคดีการแสดงของเขมรสมัยนี้ที่น่าจะได้อิทธิพลไปจากวรรณคดีการละครในราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งปรากฏหลักฐานให้เห็นได้อย่าง

¹ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ละครพ็อนรำ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), 351.

² สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิราศนครวัด (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), 227-229.

ชัดเจนและเหลือต้นฉบับให้นำมาศึกษาได้ คือ บทละครเรื่องรามเกียรติ์ภาษาเขมร (ผูก 75–80) และบทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมร

1. บทละครเรื่องรามเกียรติ์ภาษาเขมร

บทละครเรื่องรามเกียรติ์ภาษาเขมร แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภท “บทพากย์ 6” คล้ายคลึงกับรูปแบบคำประพันธ์ประเภทกลอนบทละครของไทย ดังนั้นจะเห็นได้ว่า รามเกียรติ์เขมรภาคหลังน่าจะแต่งขึ้นสำหรับเล่นละคร (ใน) จึงน่าจะแต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 24 ปัจจุบันพบต้นฉบับเพียง 6 ผูก คือ ผูกที่ 75–80

แต่เดิมนักวรรณคดีเขมรเข้าใจกันว่ารามเกียรติ์เขมรภาค 2 ต่อเนื่องกับ รามเกียรติ์ภาคแรกจนจัดรวมเข้าเป็นฉบับเดียวกัน ดังปรากฏในฉบับพิมพ์ของพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเปญ³ เป็นต้น อย่างไรก็ตามนักวรรณคดีเขมร เช่น ญุก แถม สันนิษฐานว่ารามเกียรติ์เขมรภาค 2 น่าจะแต่งขึ้นระหว่างรัชกาลพระองค์เอง (สมเด็จพระนารายณ์ราชา) ถึงรัชกาลพระองค์ด้วง (สมเด็จพระศรีวิกรม์)⁴

ในเวลาต่อมา สาวรส เพา (Saveros POU) ได้นำรามเกียรติ์เขมรภาค 2 มาศึกษาและพิมพ์เผยแพร่โดยสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (EFEO) เมื่อปี พ.ศ. 2525 (ค.ศ. 1982)⁵ การจัดพิมพ์ครั้งนี้ สาวรส เพา ได้จัดแบ่งรามเกียรติ์ภาค 2 (ผูกที่ 75–80) แยกออกมาต่างหากจากรามเกียรติ์เขมรภาคแรก ทั้งยังได้วิเคราะห์ในเชิงนิรุกติศาสตร์และที่มาแล้วสันนิษฐานว่า เป็นฉบับที่แต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 24⁶

สาวรส เพา สันนิษฐานว่าเนื้อหาในรามเกียรติ์ภาค 2 น่าจะได้รับอิทธิพลมาจาก “อุตตรกานท์” ในมหากาพย์รามายณะฉบับภาษาสันสกฤต ของฤาษีวาลมิกี⁷ อย่างไรก็ตามสิ่งหนึ่งที่น่าสงสัยคือ หากรามเกียรติ์เขมรภาค 2 ได้รับอิทธิพลจาก “อุตตรกานท์” ในมหากาพย์รามายณะจริง เหตุใดจึงมีความแตกต่างกันมากทั้งเนื้อหาและ

³ พุทธศาสนบัณฑิตย, รามเกตุ 75–80 (ภันเพญ : พุทธศาสนบัณฑิตย, 2539).

⁴ ลาง หาบอาน, เรื่อง รามเกตุ, ม.ป.ท., 3.

⁵ Saveros POU, *Rāmakerti II (Deuxième version du Rāmāyana khmer)*, Paris : EFEO, 1982.

⁶ *Ibid*, 12.

⁷ อุตตรกานท์เป็นกานท์ที่รวมเรื่องเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับรามายณะไว้เป็นจำนวนมากนอกเหนือไปจากเนื้อเรื่องหลักวไว้ในกานท์อื่นๆ โปรดดู *Ibid*, 5.

รายละเอียด อีกทั้งเมื่อพิจารณาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์แล้วจะเห็นว่าเขมรสมัย
หลังเมืองพระนครไม่น่าจะได้รับอิทธิพลวรรณคดีสันสกฤตโดยตรงอีก แต่น่าจะได้รับ
อิทธิพลผ่านจากทางอื่นมากกว่า

รามเกียรติ์ฉบับที่ที่น่าสนใจนำมาเปรียบเทียบเพื่อสืบหาที่มาของรามเกียรติ์
เขมรภาคหลังจึงน่าจะ ได้แก่ บทละครเรื่องรามเกียรติ์ของไทย เพราะมีลักษณะการแต่ง
เป็นบทละครเหมือนกัน

เมื่อนำรามเกียรติ์เขมรภาค 2 ไปเปรียบเทียบกับรามเกียรติ์ไทย พบว่าราม
เกียรติ์ไทยที่มีเรื่องราวใกล้เคียงกับรามเกียรติ์เขมรภาค 2 ได้แก่ บทละครเรื่องราม
เกียรติ์ฉบับพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และ
บทละครเรื่องรามเกียรติ์ฉบับพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

จากการเปรียบเทียบพบว่ารามเกียรติ์เขมรภาคที่ 2 มีความใกล้เคียงกับบทละคร
เรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นอย่างยิ่ง
ทั้งเนื้อเรื่องตรงกันโดยตลอด จนอาจกล่าวได้ว่าเขมรน่าจะแปลบทละครเรื่องรามเกียรติ์
พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ไปเป็นภาษาเขมร ดังตัวอย่างที่นำมาเปรียบเทียบในที่นี้
ซึ่งจะเห็นได้ว่ามีความตรงกันบทต่อบท

**ตัวอย่าง เปรียบเทียบต้นผูกที่ 75 ในฉบับภาษาเขมรกับรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ใน
รัชกาลที่ 1**

รามเกียรติ์ รัชกาลที่ 1

เมื่อนั้น

พระหริวงค์ทรงสวัสดิ์รัศมี

ไสยสาสน์เหนืออาสน์รูจี

กับองค์เทวีสีดา

ประดับด้วยแสนสนมอนงค์นาฏ

บำเรอบาทเป็นบรมสุชา

ในที่ห้องแก้วลงการ

อันมหาสิริโอพาร

ครั้นสุริโยภาสอากาศแผ้ว

ดูเหว่าแว่วร้องเรื่อยเฉื่อยฉาน

รามเกียรติ์เขมรภาค 2

กาลเอี้ยกาลเนาะ

พระนารายณ์รุ่งเรืองฤทธิ

แสวงแสวงจุมพ็เลิศแทนที่

แนบนิ่งนางนาฏสีดา

ปรที่ปชวาลาโพรงพุราต

ครบแลวงปราสาทสุวรรณ

แอตสนุสนิทธเสนหา

องคฺยยามภูจสพพวง

ลู่พระสุริยาเรืองระ

อุทัยถลาชระมฏฐุมง

คำแปล

เมื่อเออยเมื่อนั้น

พระนารายณ์รุ่งเรืองฤทธิ

แสดงเสด็จมทมนบนแท่นที่

แนบกับนางนาฏสีดา

ประที่ปชวาลาสว่างไสว

ครบห้องปราสาทสุวรรณ

ส่วนเหล่าสนมสนิทธเสนหา

นั่งยามดังทุกวัน

ครั้นพระสุริยาเรืองรุ่ง

อุทัยใสสว่างหมดหมอง

เสนาะเสียงแตรสังข์เป็นกังวาน ภูนา่ก่การปรัดเกล้าผอง
 ประโคมฆานฆาตฆ้องกลองชัย⁸ ตูรยตนตรีแตรสรไพ⁹

พนักงานประโคมเพลงด้วย
 ตูรยตนตรีแตรปี

ตัวอย่าง เปรียบเทียบบทพรรณนาถึงนางอดุลยักษิ

รามเกียรติ์ รัชกาลที่ 1

มาจะกล่าวบทไป
 ถึงนางอดุลยักษิ
 เป็นปีศาจอยู่ใต้ธรณี
 อสุรีนั้นวงศ์ศัพทักตร์
 มีแต่โมหันต์ฉันทา
 ใจบาปหยามข้าอัปลักษณ์
 รู้ว่านางสีดานงลักษณ์
 อัคเรตมาสรสงคราม¹⁰

รามเกียรติ์เขมรภาค 2

กาลเอี้ยกาลเนาะ
 เอาตูลัยยักษิ
 ซาดิซาปีศาจอปริย์
 สนฐานนึ่งกรุงทสภกตร
 ยกุสเนาโกรมบาทธรณิ
 จิตตโจรตริถียอปลกษณ์
 ฎึงฎึมสีดาเซียงซาภ
 ซานางมาสร่งชลสา¹¹

คำแปล

เมื่อเอ๋ยเมื่อนั้น
 ส่วนอดุลยักษิ
 ซาดิเป็นปีศาจอปริย์
 สีบสันดานกับกรุงทศพัทตร์
 ยักษ์อยู่ใต้บาทธรณิ
 จิตโจรเดียรถียอัปลักษณ์
 รู้เหตุสีดาแน่ชัด
 เป็นนางมาสรสงคราม

ตัวอย่าง เปรียบเทียบตอนท้ายของรามเกียรติ์เขมรภาค 2 ผูกที่ 80 กับรามเกียรติ์ รัชกาลที่ 1

รามเกียรติ์ รัชกาลที่ 1

คิดแล้วลงจากบัลลังก์รัตน
 พระหัตถ์นั้นจับพระแสงศร
 เสด็จย่างเอื้องบทจร
 กรายกรออกมหน้าพระลานช
 ผูกสารกับศรแล้วบัญชา
 ให้ไปลงการาษฐาน
 น้าวหน่งด้วยกำลังชัยชามู
 ผ่านฟ้าก็ผาดแผลงไป

รามเกียรติ์เขมรภาค 2

คิดเสจรหะยพระภูธร
 พระหุตจาบสรสฤติมุจ
 ลีลาเจมูกชามูฏ
 คุณ่งเฉพะมุขพระลาน
 แสฏงแสฏจสรเสรอกชรา
 ปิทมุขสรฤลาโหวหาน
 แผลงเทาลงการาษสุถาน
 สรสฤติเหิรทวสเทชมิ

คำแปล

คิดเสร็จแล้วพระภูธร
 พระหัตถ์จับศรศักดิ์บรรจง
 ลีลาออกมาแต่ครั้งเดียว
 ประทับอยู่หน้าพระลาน
 แสดงเสด็จเขียนอักษร
 ปิดหน้าศรคมหัวหาญ
 แผลงไปลงการาษสถาน
 ศรศักดิ์เห็นเหาะไปปล้น

⁸ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่มจบ (พระนคร : แพรวพิตยา, 2515), 386.

⁹ พุทธสาสนนบณัติย, รามเกตุต์ 75 (ภันเพญ : พุทธสาสนนบณัติย, 2539), 1-2.

¹⁰ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่มจบ, 389.

¹¹ พุทธสาสนนบณัติย, รามเกตุต์ 75 (ภันเพญ : พุทธสาสนนบณัติย, 2539), 5.

สำเนียงตั้งเสียงสุณีบาท
โลกธาตุเลื่อนลั่นห้วนไหว
ตรงไปลงการรุงไกร
ตกในมณฑปรัตนาฯ¹²

ขมิมหาก่แสนรทะอึงอาบ
กเกริกเสที่รผกาบปรถพี
เฉพะะเทาลงกาบุรี
ธูลาก่กุงพิภพนาคนา¹³

เร็วจตุแสนสายฟ้าอึงมี
สะเทือนสั่นทั่วปฐพี
เฉพะะไปลงการบุรี
ตกในพิภพนาคนา

นอกจากเนื้อหาของกลอน (และบทพากย์ 6) ในแต่ละบทจะมีความใกล้เคียงกันแล้ว การเรียงลำดับบทกลอนก็ยังเรียงต่อกันไปเป็นลำดับเดียวกัน เริ่มตั้งแต่พระราม พระลักษมณ์ประพาสา (โบลานผูกที่ 75) นางอดุลขอให้สีดาเขียนรูปทศกัณฐ์ นางสีดาเขียนรูปทศกัณฐ์ พระรามพระลักษมณ์เสด็จกลับ นางอดุลเข้าสิงในรูปทศกัณฐ์ นางสีดาซ่อนรูปทศกัณฐ์ไว้ใต้แท่นบรรทมของพระราม พระรามกริ้วนางสีดาเมื่อเห็นรูปทศกัณฐ์ และให้พระลักษมณ์พานางสีดาไปประหาร พระลักษมณ์ไม่ประหารนางสีดา นางสีดาเดินดง ประสูติพระมงกุฎ พระรามปล่อยม้าอุปการ พระรามทราบว่าเป็นพระมงกุฎพระลบนเป็นพระโอรส พระรามลวงนางสีดาให้กลับเมืองอยุธยา นางสีดาหนีไปเมืองบาดาลแล้วห่มมาตามไปสืบหา จนถึงพระรามแผลงศรผูกसारไปเชิญพิเภก จบรามเกียรติ์เขมรภาค 2 เพียงเท่านั้น (โบลานผูกที่ 80)

เมื่อเปรียบเทียบระหว่างรามเกียรติ์เขมรภาค 2 กับบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว อาจสันนิษฐานได้ว่า รามเกียรติ์เขมรภาค 2 น่าจะแปลไปจากบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ด้วยเหตุนี้จึงเป็นหลักฐานยืนยันอายุของรามเกียรติ์เขมรฉบับนี้ว่าเขมรไม่ควรจะแต่ง (แปล) รามเกียรติ์ฉบับนี้ก่อนรัชกาลที่ 1 ซึ่งสอดคล้องกับการสันนิษฐานอายุรามเกียรติ์เขมรฉบับนี้ของ ฉุก แถม ที่สันนิษฐานว่าแต่งระหว่างรัชกาลพระองค์เองถึงรัชกาลพระองค์ด้วง¹⁴ และสวารส เพาที่สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 24

¹² พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่มจบ, 578.

¹³ พุทธศาสนมณฑิตย, รามเกรดี 80 (กณเพญ : พุทธศาสนมณฑิตย, 2539), 48.

¹⁴ ลาง หาอ่าน, เรื่อง รามเกรดี, ม.ป.ท., 3.

2. บทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมร

บทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมร ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง บางท่านสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นงานพระราชหัตถ์ในสมเด็จพระศรีสุริเยศรามาธิบดี (พระองค์ด้วง)¹⁵ ต้นฉบับอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ทำวาสุกรี กรุงเทพฯ มีจำนวน 1 เล่มสมุดไทย เป็นสมุดไทยชาวเส้นดินสอด อักษรขอมและอักษรไทย ระบุว่าต้นฉบับเป็นสมบัติเดิมของหอสมุดแห่งชาติ¹⁶ ต้นฉบับแบ่งออกเป็นสองหน้า หน้าแรกเขียนเป็นอักษรขอมซึ่งเรียกลักษณะอักษรนี้ว่าอักษรเจี๋ยง (อักษรเจียง) จำนวน 7 หน้าสมุด ต่อจากนั้นเป็นวรรณคดีเรื่องอื่นเขียนด้วยอักษรไทยตัวหวัด จำนวน 12 หน้าสมุด ด้านหลังเป็นบทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมร บันทึกด้วยอักษรไทย มีจำนวน 44 หน้าสมุด เนื้อเรื่องบทละครเรื่องอิเหนาค่าเขมรฉบับนี้กล่าวถึงเรื่องราวในตอนที่ถูกอุณการณไปอาศัยอยู่กับท้าวประมอดันจนถึงอิเหนาตามหานางบุษบา

บทละครอิเหนาค่าเขมรฉบับหอสมุดวชิรญาณมีเนื้อความตั้งแต่ตอนอุณการณพบท้าวประมอดันไปจนถึงอิเหนาครวญและตามหานางบุษบา

ลักษณะคำประพันธ์

คำประพันธ์ที่ใช้ในบทละครเรื่องอิเหนาค่าเขมรฉบับนี้คือ บทคำเจ็ดหรือที่เรียกในภาษาเขมรว่าบทพากย์ 7 แต่แตกต่างไปจากบทพากย์ 7 ทั่วไปคือในคำต้นบทแทนที่จะมีเจ็ดคำเหมือนกับการแต่งบทพากย์ 7 โดยทั่วไป (ดังอธิบายอย่างละเอียดแล้วในบทที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ในด้านรูปแบบคำประพันธ์)

ลักษณะพิเศษของบทพากย์ 7 ที่นำมาแต่งเป็นบทละครคือ จะใช้คำว่า “กาลเหาะ” (กาลนั้น—น่าจะแปลงไปจากคำว่าเมื่อนั้น) นำหน้าบทที่กล่าวถึงกษัตริย์หรือเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง เช่น ระบุประมอดัน ประไหมสุหรี อุณการณ และบันหยิกใช้กาลเหาะ

ส่วนคำว่า “คราเหาะ” (ครานั้น—น่าจะแปลงไปจากคำว่าบัดนั้น) จะใช้กับเหล่าขุนนางและข้าราชการบริวารสามัญชนเท่านั้น ดังเช่นเมื่อกกล่าวถึงประสันตา (หนึ่ง

¹⁵ Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia* (New York : Oxford University Press, 1996), 66.

¹⁶ อิเหนาค่าเขมร เลขที่ 619 ตู๋ 619 ชั้น 4/3 มัดที่ 216.

ในตำแหน่งสี่พีเลียง) หรือเมื่อกล่าวถึงสี่พีเลียง เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวพบในกลอนบทละครของไทยเช่นเดียวกัน

ตัวอย่างคำประพันธ์

กาลเณาะ ปานยี่สุกขาจิตกัลาหาน
 ฤมาหาแสดนามอกทูลถกาน กระทบระชานเตระเตรโสมนัษา

โฌมเงมีียงพระเนตรทอดเทานาง ยลมานรฐบรวงมุขสรอษถลา
 แสดจมานจิตจับซัซแสนหา พระจินดาพรวัจจ กัวจปีตตี ๕

คำแปล

เมื่อนั้น บันหยี่สุกขาจิตกล้าหาญ
 ยินมหาเสนากราบทูล กษัตริย์สรานูใจยินดีโสมนัษา

ข้าเลื่องทอดพระเนตรไปที่นาง เห็นมีรูปร่างหน้าแจ่มใส
 แสดจมีจิตจับกระซิบเสนาหา พระจินดารุ่มเร้าจจจ้อปีติ ๕

นอกจากรูปแบบคำประพันธ์จะเป็นบทละครแล้ว ในต้นฉบับยังมีเพลงหน้าพาทย์บอกเอาไว้ด้วย เช่น บท, เจรจา, เกลง (เพลง), เชิตเจรจา (เชิตเจรจา), โอด (โอด), เชิต (เชิต), เสมอ (เสมอ), นียาย (พูด-เจรจา), ราย (ร้าย), ฉุบ (ซุบ), เสมอนาครา เพลงหน้าพาทย์ที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรนี้ ได้แก่

1. เพลงเสมอ (เสมอ) เพลงนี้เป็นเพลงหน้าพาทย์ ใช้บรรเลงประกอบกิริยาไปหรือมา ในระยะใกล้ของตัวละคร โดยปกติต้องบรรเลงออกด้วยเพลงรัวลาเตีย เพลงนี้มีหน้าพาทย์แปลงว่า “ไม่ได้ไม่เสีย” ซึ่งนำศัพท์มาจากการพนัน เพลงนี้จัดเป็นเพลงเสมอธรรมดา ยังมีเสมออื่นๆ อีก เช่น เสมอลาว เสมอเข้าที่ เสมอเถร เป็นต้น¹⁷

2. เพลงเชิต (เชิต) เป็นเพลงหน้าพาทย์ที่ใช้สำหรับประกอบการแสดงโขนละคร ในโอกาสที่ตัวละครเดินทางไปมาอย่างรีบร้อน หรือประกอบกิริยาการเดินทาง

¹⁷ ณรงค์ชัย ปิฎกกรัซต์, สารานุกรมเพลงไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2542),

ระยะไกล การต่อสู้ การยกทัพ หรือการยกทัพจับศึก¹⁸

3. เพลงฉมบ (ซบ) เป็นเพลงหน้าพาทย์ที่ใช้บรรเลงประกอบกิจการไปและมา ของตัวละครต่ำศักดิ์ เช่น นางกำนัลหรือสาวใช้ ฯลฯ¹⁹

4. เพลงโอด (โอด) เป็นเพลงหน้าพาทย์ที่ใช้บรรเลงประกอบกิจการร้องไห้ เสียใจ โศกเศร้าสลด หรือตาย ของตัวละคร²⁰

5. เพลงนาคราช (นาคราช) เป็นเพลงท่อนเดียวประเภทหน้าทับปรบไก่ มี 8 จังหวะ ใช้ในการแสดงละครในบทโศก หรือบทที่ต้องการกิจการเร่งร้อน เพลงนี้มีชื่อเรียกแตกต่างกันไปอีก เช่น เพลงนาคราชแผลงฤทธิ์ นาคราชแผ่พังพาน นาคราช ฟันพิษ ไล่เดือนนกจวก ฯลฯ²¹

6. เพลงร้าย เป็นเพลงประกอบการแสดงละคร สำหรับบทพรรณนาที่ต้องการ ความรวดเร็ว เพลงร้ายแบ่งออกตามประเภทบทละคร ละครนอกเรียกร้ายนอก ละครใน เรียกร้ายใน ละครชาตรีเรียกร้ายชาตรี ทั้งนี้โดยมีระดับเสียงและทำนองผิดแปลก ออกไป²²

จะเห็นได้ว่าแม้แต่เพลงหน้าพาทย์ที่ใช้ในการแสดงละครก็น่าจะได้รับอิทธิพล ไปจากกรุงรัตนโกสินทร์พร้อมกับบทละครด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่าปัจจุบัน ในประเทศกัมพูชาได้พบสมุดไทยบทละครเรื่องอิเหนาเก็บรักษาอยู่ที่กรุงพนมเปญ อันน่าเชื่อได้ว่าเป็นฉบับที่คัดลอกมาจากกรุงเทพฯ เพื่อนำมาใช้แสดงละครหลวงของ กัมพูชาก็ได้

เมื่อนำบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรฉบับนี้²³ เปรียบเทียบกับบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พบว่ามีเนื้อความตรงกัน แทบทุกบท และตรงกันบทต่อบท แม้จะมีคำไม่ตรงกันบ้าง คล้ายคลึงกับบทละครเรื่อง รามเกียรติ์ที่เปรียบเทียบให้เห็นแล้วข้างต้น ดังตัวอย่างที่ยกมาเปรียบเทียบ

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 129.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 127.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, 480.

²¹ เรื่องเดียวกัน, 210.

²² เรื่องเดียวกัน, 363.

²³ อิเหนาคำเขมร เลขที่ 619 ชุด 619 ชั้น 4/3 มัดที่ 216.

อิเหนา รัชกาลที่ 2

● เมื่อนั้น
ระตูประมอดันเกษมศานต์
เสนาหาอนุการณกุมาร
เปรียบปานดวงนัยนา

● ให้แต่งสมโภชทำขวัญ
ทั้งสามคืนสามวันพรรษา

แล้วประทานเครื่องทรง-
อลงการ

เงินทองเสื้อผ้าก็มากมี
ทั้งช้างม้าข้าคนชายหญิง
ทุกสิ่งสารพันถ้วนถี่
ประทานวงดาหาปาดี
ตำแหน่งที่ลูกหลวงแต่ก่อนมา

แล้วให้เรียนรู้การณรงค์

สำหรับองค์พระโอรสา
อันสองพี่เลี้ยงกัลยา
พระเมตตารักใคร่ให้ปัน

● เมื่อนั้น
อนุการณเพราะเพริศเจตฉัน
ได้ประทานสิ่งของทั้งนั้น
สารพันต่างต่างอย่างดี
จึงถวายประณตบาทบงสุ์
ลาองค์สองกษัตริย์เรื่องศรี

บทละครเรื่องอิเหนา
คำเขมร

● กาลณะะ
ระตูประมอดันทรงสักดา
เสด็จมานพระไทยสนาแลเสนาหา
ดูดวงหทัยาพีกระษัตร์-
กระษาน

● ออয়ล่องพระสิริการบีไถง
เสจรเหยกระษัตร์ไถล-
พระราชทาน

ออยเครื่องนักเสด็จ-
มณเฑียรถาน

สิงมามสมรับประดับครบ
พระทานทั้งขญมปฤษขญมสิริ
ดมวีระทะแสะสินธพ
จตุรงค์ขานูช้านาญสพ
เครื่องอาวุธครบคมานขวะอวี

● เครื่องเลงบันแลงชาสุขสาน
ไลยมานเนดาหาปาดี
มานทั้งสระสรคงควารี
เมอแผลผกากฎีสักตามัน

● ^{เจรร}กาลณะะ
แองค์มิษาอุณากัน
พี่เลี้ยงทั้งพีรสิโรสภัน
อภิวันท์ลาเทาเนาผองคณา

คำแปล

● เมื่อนั้น
ระตูประมอดันทรงสักดา
เสด็จมีพระทัยสนิทเสนาหา
ดูดวงหทัยาสองกษัตริย์-
กसानต์

● ให้ฉลองพระศิริการสามวัน
เสร็จแล้วกษัตริย์สูงส่ง-
พระราชทาน

สิ้นเครื่องนักเสด็จ-
มณเฑียรสถาน

ต่างมีสมรับประดับครบ
ประทานทั้งข้าชายข้าหญิง
ช้างเกวียนม้าสินธพ
จตุรงค์ขานูช้านาญสรรพ
เครื่องอาวุธครบไม่มีขาดอะไร

● เครื่องเล่นบรรเลงเป็น-
สุขสานต์

อยู่ในเมืองดาหาปาดี
มีทั้งสระสรคงควารี
ผลไม้ดอกไม้ในสวน

● เมื่อนั้น
ฝ่ายองค์มิษาอนุการณ
พี่เลี้ยงทั้งสองศรีโสภัน
อภิวันท์ลาไปในครานั้น

แล้วชวนพี่เลี้ยงจรรลี
ไปดาหาปาตีตำหนักใน
ชลย

๐ บัดนั้น
ประสันตาดกใจตะลึงหลง
ครันพายุพัดส่งตกลง
ก็คั่นคงได้สมประดีมา
แลหาไม่เห็นนางทรมาวัย
กับพี่เลี้ยงหายไปทั้งรดา
ตกใจเพียงจะสิ้นชีวา

ประสันตาดลใจแล้วเที่ยวดู
เห็นกระระดาหล้าล้มคว่ำ
มือกำกอหญ้ายึดอยู่
จุดขึ้นบอกเหตุให้รู้
บัดนี้นางโถมทรูหายไป

๐ บัดนั้น
กระระดาหล้าแจ้งแฉงไข
ลุกขึ้นตอกตกใจ
เหตุไฉนเป็นน้าอัครจรรลี
จึงจุดไฟเที่ยวส่องมองหา
ทุกพุ่มพฤกษาในสวนขวัญ
ไม่พบพระจิตล่าวันย์
แล้วพากันเข้าค้นในถ้ำทอง
ทุกแท่นที่ไสยาภิหอบ
เลี้ยวตลบออกจากคูลาห้อง
สงสัยที่ไหนก็เที่ยวมอง

๐^{กลอง} คราเนาะ
ประสันตาดนากระดาพา
ลูะบัดส่งตสงบพยุะห์พโยมา
ประสันตาดกฏาญกฏกมานสมาตี
๐ เมลนายนเมลอายุสพๆเทา
มินเหมญโฉมเฉลาพีรนารี
สลนสลตรันธตทั้งอินทรีย์
หักผตชีวีจากกายา
๐ พรวยจิตคิดทุกแต่แองมนัก
เมลเทาเหมญชั๊กกระดาพา
ผกั้มมุขสตูกสเสด็จริงรองคา
หัตถากาจเสมามินแลงเลย

ประสันตาทาญไต่สัวถา
พระจิตาเสตจเทาแองนาเหย
กระดาพากฏาญกฏักเหยเฉลย
เจ้าเวยอัญมึนดิงซาเทาธนา
๐ โภหนานษาคณาเตีรรุกรอก
ชีชวอกมีมอกโดยบาผกา
มินบานยลวรราชชิตา
ก็เลี้ยงกัลยาภิบัดผอง
บัดทั้งพระราชธไถล
ริงโกเสทิสลลับเทาชามตอง
เหยหน้าคณาชอรอกอกโดยตอง

๐ เมื่อนั้น
ประสันตาดอยู่กับกระดาหลา
ลูสิ้นส่งตสงบพยุพโยมา
ประสันตาดได้สติสมฤตี
๐ มองนี่มองนั่นทั่วๆ ไป
ไม่เห็นโฉมเฉลาสองนารี
กระวนกระวายรันทต-
ทั้งอินทรีย์
เหมือนสูญชีวีจากกายา
๐ เสร้าจิตคิดไว้แต่ผู้เดียวเอง
ดูไปเห็นชั๊กกระดาหลา
คว่ำหน้าแน่นิ่งไม่ไหวติง
หัตถากำหญ้าไม่ทิ้งเลย

๐ ประสันตาดิงมือถามาว่า
พระจิตาเสตจไปที่ไหนแล้ว
กระระดาหล้าพื้นสติแล้วเฉลย
เจ้าเอยกูไม่รู้ว่าไปไหน
๐ กลัวมากนำกันเดินเสาะหา
ชวนเซไปตามแนวผกา
ไม่ได้เห็นวรราชชิตา
พี่เลี้ยงกัลยาภิหายด้วย
หายทั้งพระราชธลัค่า
ยั้งกลัวกลับไปเป็นหลายครั้ง
แล้วพากันเสาะหาตามแนวป่า

ตามช่องเฟิงผาทูก่าทาง²⁴ คนลองผลูเทากนงคูหา²⁵ ตามทางไปในคูหา

เมื่อเปรียบเทียบลักษณะต่างๆ ระหว่างบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรฉบับที่มีในหอพระสมุดวชิรญาณกับบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้วพบว่าบทละครเรื่องอิเหนาทั้งสองฉบับมีลักษณะที่ร่วมกันหลายประการ ที่อาจแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์กับวรรณคดีเขมรสมัยกรุงอุดงค์ กล่าวคือ

1. อาจกล่าวได้ว่าบทละครเรื่องอิเหนา คำเขมรฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ น่าจะเป็นฉบับที่แก้ไขมรแปลงไปจากอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เนื่องจากเมื่อเปรียบเทียบข้อความทั้งสองสำนวนแล้วมีความใกล้เคียงกันจนแทบจะเรียกได้ว่าเป็นการแปลงชนิดบทต่อบท มีความแตกต่างเพียงเล็กน้อยซึ่งอาจเป็นเพราะจะต้องแปลแล้วนำไปแต่งให้เป็นวรรณคดีร้อยกรองซึ่งเป็นการยากที่จะให้ตรงกันทุกถ้อยคำ

2. ในด้านรูปแบบคำประพันธ์ บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรใช้รูปแบบคำประพันธ์ประเภทบทพากย์ซึ่งเป็นรูปแบบคำประพันธ์ที่เขมรรับไปจากไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และเนื่องจากเป็นกลอน บทละครอิเหนาคำเขมรจึงใช้คำว่า “**คราเหาะ**” และ “**กาลเหาะ**” เทียบได้กับคำว่า “**เมื่อหนั้น**” และ “**บัดหนั้น**” ซึ่งเป็นคำขึ้นต้นบทในบทละครทั่วไปของไทย

3. เพลงหน้าพาทย์ที่ใช้ประกอบในการแสดงบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรฉบับหอพระสมุดวชิรญาณมีรายชื่อเพลง “**หน้าพาทย์**” กำกับอยู่ต้นบทเพื่อแสดงว่าเมื่อมีการแสดงในบทนั้นๆ จะต้องบรรเลงด้วยเพลงหน้าพาทย์ใด เพลงหน้าพาทย์ที่ปรากฏในบทละครอิเหนาคำเขมรฉบับนี้มีความใกล้เคียงกับรายชื่อเพลงหน้าพาทย์ของไทย เช่น บท, เจรจา, เกลง (เพลง), เชิดเจรจา (เชิดเจรจา), โอด (โอด), เชิด (เชิด), เสมอ (เสมอ), นิยาย (พูด-เจรจา), ร่าย (ร่าย), ฉุบ (ชุบ), เสมอนาครา แสดงให้เห็นว่านอกจากบทละครของกรุงกัมพูชาสมัยกรุงอุดงค์จะมีความสัมพันธ์ในด้านตัวบทละคร

²⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อิเหนา เล่ม 1 (พระนคร : แพร่พิทยา, 2514), 612-613.

²⁵ อิเหนาคำเขมร เลขที่ 619 ตู้ 619 ชั้น 4/3 มัดที่ 216.

(ตัววรรณคดี) แล้ว ยังมีความสัมพันธ์กันในด้านดนตรีหรือเพลงหน้าพาทย์ที่ใช้บรรเลงประกอบการแสดงอีกด้วย

บทสรุป

ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างราชสำนักไทยกับราชสำนักกัมพูชาในช่วง พ.ศ. 2325–2403 ทำให้เกิดการแสดงละครในราชสำนักกัมพูชาขึ้นโดยได้ครูละครไปจากกรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระอุทัยราชา (นักองค์จันทร์) ต่อมาสมเด็จพระศรีวิกรม์รามา (พระองค์ด้วง) ได้ครูละครของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ซึ่งนำไปด้วยเมื่อขจัดตาทพิที่เมืองอุดงค์มีชัยฝึกหัดให้ ส่วนสมเด็จพระนโรดม (พระองค์ราชาวดี) ได้ครูละครจากคณะของเจ้าจอมมารดาเอม ละครพระองค์เจ้าดวงประกา และละครพระองค์เจ้าสิงหนาท เป็นต้นมาฝึกหัด ทำให้การแสดงละครในราชสำนักกัมพูชาเวลานั้นมีความสัมพันธ์กับละครของราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์

ด้วยเหตุนี้วรรณคดีการแสดงของราชสำนักกัมพูชาในช่วงเวลาดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลการรับวัฒนธรรมการแสดงละคร (ใน) ของไทย รวมทั้งมีการแปลบทละครในจากภาษาไทยไปเป็นภาษาเขมรเพื่อใช้ประกอบการแสดงละครในราชสำนักกัมพูชาด้วย วรรณคดีการแสดงในกลุ่มนี้ที่มีหลักฐานชัดเจนคือบทละครเรื่องรามเกียรติ์ภาษาเขมร (ผูกที่ 75–80) และบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรที่มีต้นฉบับในหอพระสมุดวชิรญาณ

จากการศึกษาเปรียบเทียบของผู้วิจัยพบว่าเมื่อเปรียบเทียบบทละครเรื่องรามเกียรติ์ภาษาเขมร กับบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมียุทธธรรมตรงกัน แสดงให้เห็นว่า บทละครเรื่องรามเกียรติ์ภาษาเขมรน่าจะแปลไปจากบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ด้วยเหตุนี้จึงเป็นหลักฐานยืนยันอายุของรามเกียรติ์เขมรฉบับนี้ว่าเขมรไม่ควรจะแต่ง (แปล) รามเกียรติ์ฉบับนี้ก่อนรัชกาลที่ 1 สอดคล้องกับการสันนิษฐานอายุรามเกียรติ์เขมรฉบับนี้ของ ฤกษ์ แกม ที่สันนิษฐานว่าแต่งระหว่างรัชกาลพระองค์เองถึงรัชกาลพระองค์ด้วง และสาวรส เพาที่สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 24

นอกจากนี้เมื่อศึกษาเปรียบเทียบบทละครเรื่องอิเหนา คำเขมรฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ กับบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า

นภาลัยแล้วพบว่า มีความใกล้เคียงกัน เรียกได้ว่าเป็นการแปลชนิดบทย่อ มีความแตกต่างเพียงเล็กน้อย จึงอาจกล่าวได้ว่าบทละครเรื่องอิเหนา คำเขมรฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ น่าจะแปลจากอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นอกจากนี้ยังมีการใช้รูปแบบคำประพันธ์และเพลงหน้าพาทย์ที่คล้ายคลึงกันด้วย ดังนั้นวรรณคดีการแสดงเรื่องรามเกียรติ์ภาษาเขมรและบทละครเรื่องอิเหนา คำเขมรจึงน่าจะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย-เขมร ระหว่าง พ.ศ. 2325-2403 ได้เป็นอย่างดี

บรรณานุกรม

ณรงค์ชัย ปัญญกรัษต์. **สารานุกรมเพลงไทย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2542.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. **ละครพ็อนจำ**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.

_____. **นิราศนครวัด**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2545.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. **บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่มจบ**. พระนคร : แพร่พิทยา, 2515.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. **อิเหนา เล่ม 1**. พระนคร : แพร่พิทยา, 2514.

พุทธศาสนบณฺฑิตฺย. **รามเกียรติ์ 75-80**. ภูเก็ต : พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, 2539.

นาง หาบ่าน. **เรื่อง รามเกียรติ์**, ม.ป.ท..

อิเหนาคำเขมร เลขที่ 619 ตู๋ 619 ชั้น 4/3 มัดที่ 216.

Jacob, Judith M. **The Traditional Literature of Cambodia** (New York : Oxford University Press, 1996), p. 66.

POU, Saveros. **Rāmakerti II** (Deuxième version du Rāmāyaṇa khmer), Paris : EFEO, 1982.